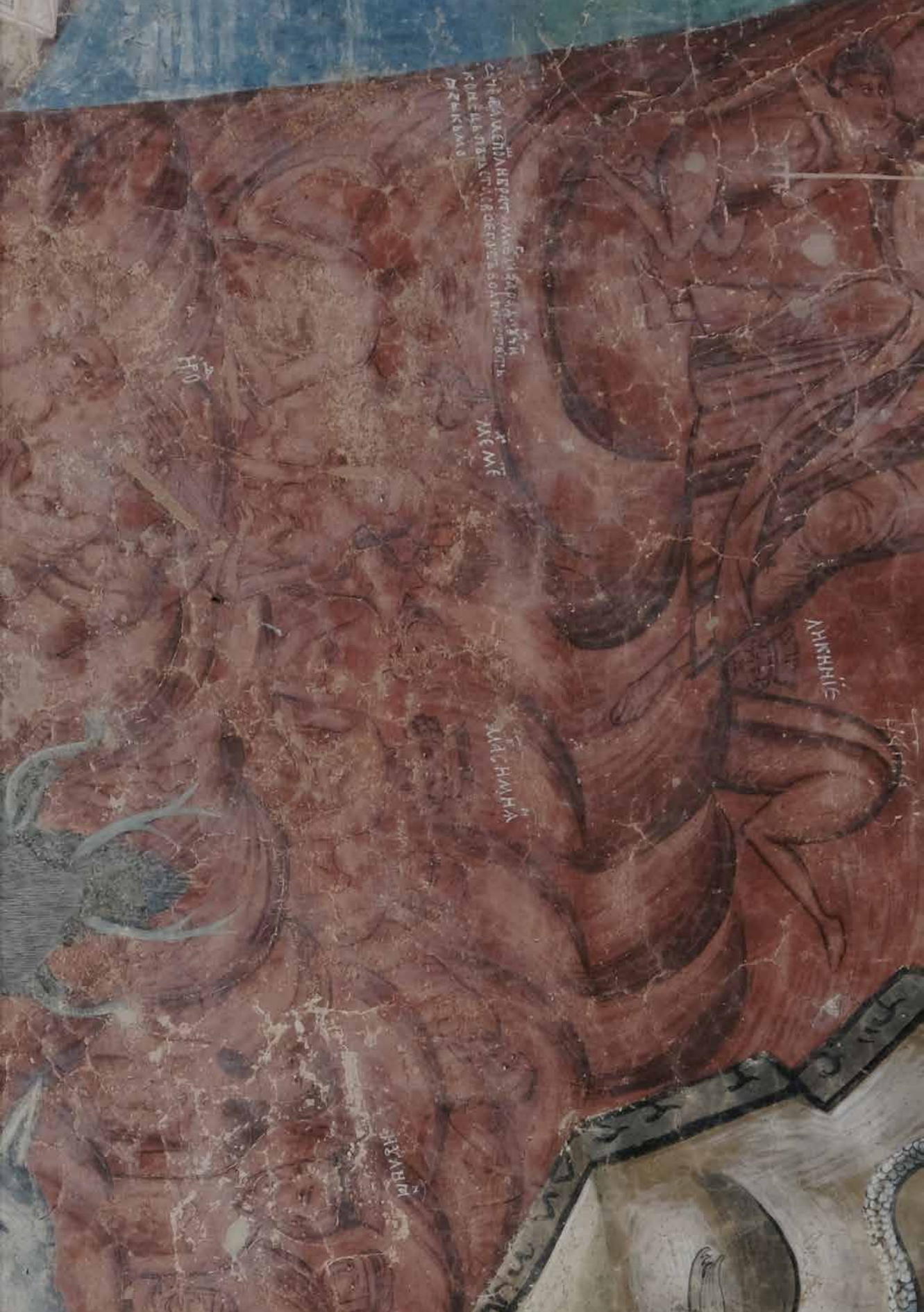

Wolni-niewolni. Oblicza zniewolenia we współczesnej Europie

WITOLD WRZESIEŃ

UNIwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Abstrakt

Pomimo zaniku historycznych, instytucjonalnych form niewolnictwa, współczesne niewolnictwo nadal pozostaje jednym z kluczowych wyzwań społeczeństw europejskich XXI wieku. Handel ludźmi, praca przymusowa, wyzysk dzieci czy przymusowa prostytutka stanowią jaskrawe przykłady pogwałcenia wolności człowieka. Jednocześnie, obok tych bezdyskusyjnych i szeroko udokumentowanych w literaturze przedmiotu form niewolnictwa, rozwijają się i przybierają na sile inne – nieoczywiste i ukryte, przejawy zniewolenia. Autor dowodzi, że choć stanowisko to nie jest powszechne w dyskursie publicznym i naukowym, konsumpcjonizm, zadłużenie, zależność od technologii informatycznych oraz presja ideologiczna mogą mieć destrukcyjny wpływ na życie człowieka, a także że zjawiska te można rozpatrywać w kategoriach podporządkowania i ograniczenia autonomii jednostki. W tym kontekście artykuł stawia również pytanie o etyczne granice postępu we współczesnym świecie.

Słowa kluczowe:

zniewolenie, niewolnictwo, wyzysk, konsumpcjonizm, zadłużenie, rewolucja cyfrowa, ideologia.

<https://doi.org/10.18778/2300-1690.28.05>

Wprowadzenie

Począwszy od lat 70. XX wieku stopniowo coraz intensywniejsza promocja ideologii indywidualizmu doprowadziła, w społeczeństwach Zachodu, do trwałego usytuowania w ramach dominujących systemów aksjologiczno-normatywnych przekonania o nastaniu „czasów nieograniczonych możliwości”. Niemniej jednak równolegle doszło do rozwoju nowych, nieoczywistych form ograniczania autonomii jednostki, które w zasadzie podważają jego status. Owszem, niespotykane dotychczas szybkie tempo i skala cywilizacyjnych przemian, stymulowane w znacznym stopniu dynamicznym rozwojem technologii informatycznych, globalizacja, postępujące zmiany społeczne oraz modyfikacje świadomości jednostek otwierają nowe perspektywy. Zasygnalizowane procesy kryją jednak swoisty złożony paradoks – potencjalnie nieograniczonym możliwościom towarzyszy narastająca presja nowych mechanizmów kontroli społecznej w warunkach coraz bardziej złożonych lokalnych i globalnych relacji ekonomicznych, politycznych oraz społecznych.

Artykuł ten koncentruje się na analizie przejawów podporządkowania i ograniczania autonomii jednostki we współczesnej Europie, które stanowią wyraźny kontrast wobec idei „nieograniczonych możliwości”. Europa wciąż pozostaje istotnym regionem dotkniętym współczesnym niewolnictwem, przy czym zjawisko to przybiera różnorodne formy – od handlu ludźmi, przez pracę przymusową, przymusową prostytucję, czy pracę dzieci, aż po inne ukryte formy wyzysku. Każda z tych postaci wyróżnia się swoistymi cechami oraz przyczynami, jednak, mimo różnic, mają one wspólne fundamenty: podporządkowanie jednostek mechanizmom wyzysku, które ograniczają ich autonomię oraz prawa. Wykorzystywanie sytuacji kryzysowych, takich jak migracje czy ubóstwo, pozostaje

głównym czynnikiem napędzającym zjawisko współczesnego niewolnictwa, którego skala i zasięg wymagają pilnych działań na poziomie międzynarodowym (zob. *European Parliament: Directorate-General for External Policies of the Union i Scarpa*, 2018).

Tradycyjne formy współczesnego niewolnictwa, takie jak handel ludźmi, praca przymusowa czy wyzysk ekonomiczny, opierają się na jawnym zniewoleniu fizycznym, bezwzględnym podporządkowaniu oraz systematycznym naruszaniu podstawowych praw człowieka. Są to zjawiska dobrze udokumentowane w literaturze przedmiotu, a ich destrukcyjny wpływ na życie oraz zdrowie fizyczne i psychiczne ofiar stanowi przedmiot licznych analiz socjologicznych i prawnych.

Niniejsze opracowanie nie skupia się jednak na tych najbardziej widocznych, łatwo rozpoznawalnych formach niewolnictwa, lecz na bardziej subtelnych, ukrytych mechanizmach ograniczania autonomii jednostki, które funkcjonują w ramach współczesnych społeczeństw demokratycznych i konsumpcyjnych. Przedmiotem rozważań są zjawiska takie jak: konsumpcjonizm, rosnące zadłużenie, uzależnienie od technologii informacyjnych oraz presja ideologiczna. Choć mechanizmy te nie mają charakteru przemocy fizycznej ani formalnego przymusu, mogą skutecznie ograniczać zdolność jednostki do samostanowienia, prowadząc do trwałych form psychospołecznego podporządkowania (Sassen, 2017).

Celem niniejszego artykułu jest wykazanie, że powyższe nieoczywiste formy ograniczania wolności – choć odmienne od klasycznego niewolnictwa – wykazują istotne podobieństwa strukturalne do tradycyjnych systemów podporządkowania. Analiza koncentruje się zatem na tych aspektach współczesnych mechanizmów kontroli, które – mimo braku jawnej przemocy – mogą być rozpatrywane w kategoriach zniewolenia, rozumianego jako trwałe ograniczenie autonomii jednostki

w wyniku działania zewnętrznych sił społecznych, technologicznych i ideologicznych.

Swoje zainteresowania kieruję na kraje Unii Europejskiej, mając świadomość, że większość omawianych w artykule cech charakteryzuje wszystkie społeczeństwa cywilizacji Zachodu, a niektóre z nich mają zasięg globalny. Specyfiki kulturowe, a niekiedy również ekonomiczne i polityczne tamtych miejsc, są głównym powodem zawężenia analiz do społeczeństw Unii Europejskiej.

Rozważania zawarte w artykule mają charakter interdyscyplinarny. Wykorzystane zostaną teorie i wyniki badań socjologicznych, politologicznych, psychologicznych i neurobiologicznych. Podstawowymi pojęciami będą: zniewolenie, niewolnictwo i wyzysk. Zjawiska te, choć nie są tożsame i mają różne znaczenia, posiadają wspólne cechy związane z dominacją i podporządkowaniem. Łączy je przede wszystkim sprawowanie władzy i kontrola nad drugą osobą w sposób, który wykorzystuje jej słabości lub niedostatki w ochronie prawnej. Wszystkie te zjawiska prowadzą do utrwalania hierarchii i ograniczania autonomii, w konsekwencji czego jednostki tracą kontrolę nad swoim życiem, zasobami czy pracą, stając się zależne od czynników dominujących.

Pod pojęciem zniewolenia rozumiem proces, w którym jednostka lub grupa ludzi traci możliwość samodzielnego podejmowania decyzji i działania, w wyniku zewnętrznej presji, dominacji lub zmuszania do posłuszeństwa. Może to dotyczyć zarówno kontroli fizycznej (np. ograniczenie wolności poruszania się), jak i psychicznej (np. manipulacja). Pojęcie zniewolenia obejmuje także strukturalne formy nierówności, które prowadzą do ograniczenia dostępu do zasobów, władzy oraz możliwości wywierania wpływu na decyzje polityczne, ekonomiczne i społeczne.

Na potrzeby niniejszego opracowania zniewolenie pojmowane jest nie tylko jako stan fizycznego ubezwłasnowolnienia, ale

jako szersze zjawisko społeczno-kulturowe, które prowadzi do trwałego ograniczenia autonomii jednostki, jej zdolności do samostanowienia, krytycznego myślenia oraz sprawczości. Zniewolenie może przybierać zarówno formy bezpośrednie (np. przemoc, przymus ekonomiczny, kontrola instytucjonalna), jak i pośrednie – ukryte w normach kulturowych, mechanizmach rynkowych, języku, technologiach cyfrowych czy dominujących ideologiach (Sassen, 2017; Harvey, 2005). W tym kontekście warto odwołać się do koncepcji przemocy strukturalnej Johana Galtunga, według której źródłem cierpienia i podporządkowania nie są jedynie działania poszczególnych jednostek, lecz same struktury społeczne, które utrwalają nierówności i ograniczają jednostkom możliwość pełnego rozwoju ich potencjału. (Galtung, 1969). Tym samym zniewolenie można uznać za szczególną formę przemocy strukturalnej, a zatem takiej, która nie wymaga bezpośredniego użycia siły, lecz jest zakorzeniona w układzie instytucjonalnym i kulturowym.

Współcześnie coraz częściej mówi się o zniewoleniu jako o procesie zinternalizowania zewnętrznych oczekiwań i przymusów, które – jak zauważa Michel Foucault – nie są narzucane siłą, lecz stają się częścią tożsamości jednostki poprzez dyscyplinujące mechanizmy władzy rozproszonej (Foucault, 1979). W tym ujęciu zniewolenie nie polega wyłącznie na kontroli fizycznej, ale na przejęciu kontroli nad sposobem myślenia, pragnieniami i stylem życia jednostki.

Podobnie Pierre Bourdieu wskazuje na dominację symboliczną, realizującą się poprzez strukturę habitusu i przyswajanie przez jednostki dominujących wzorców społecznych jako naturalnych (Bourdieu, 1990). Oznacza to, że przymus podporządkowania zostaje uewnętrzniony i utrwała się w codziennych praktykach oraz sposobach postrzegania świata.

Jest to szczególnie widoczne w kontekście społeczeństwa konsumpcyjnego i cyfrowego,

w którym dominacja nie wymaga już przemoc – wystarczające stają się subtelne sterowanie zachowaniami poprzez algorytmy, systemy rekomendacyjne, reklamy, modele kredytowe, dane behawioralne czy normy kulturowe (Morozov, 2013; Bauman, 2006). Evgeny Morozov opisuje to jako formę technologicznego paternalizmu, w której użytkownicy są prowadzeni ku określonym wyborom przez systemy projektowane jako „obiektywnie racjonalne”.

Shoshana Zuboff rozwija to podejście, wskazując na zjawisko kapitalizmu nadzoru, w którym jednostki tracą kontrolę nad własnymi danymi, a tym samym nad swoim zachowaniem i wyborem (Zuboff, 2019). Z kolei Byung-Chul Han, w koncepcji społeczeństwa zmęczenia, pokazuje, że współczesne zniewolenie przybiera formę autoeksploatacji – jednostki nie tyle doświadczają przymusu z zewnątrz, ile uwewnętrzniają normy produktywności i sukcesu, postrzegając je jako wyraz wolności i spełnienia osobistego (Han, 2022).

Kluczowe w tym ujęciu jest przesunięcie akcentu z przemocy fizycznej na formy władzy symbolicznej, ekonomicznej, technologicznej oraz ideologicznej, które realizują się w codziennych praktykach społecznych i decyzjach jednostek, działając często skuteczniej, ponieważ pozostają niezauważalne dla tych, którzy ich doświadczają (Bauman, 2009).

Niewolnictwo natomiast, zgodnie z artykułem 115 § 23. Kodeksu karnego (...) *to stan zależności, w którym człowiek jest traktowany jak przedmiot własności* (Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 7 grudnia 2023 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy – Kodeks karny, 2023). W tym podejściu niewolnictwo jest rozumiane jako stosunek społeczny, w którym jedna osoba jest zmuszana do pracy na rzecz innej osoby w sposób przymusowy, bez prawa wyboru. Szerzej natomiast zjawisko to można określić jako sytuację wymuszonego

podporządkowania, w której jednostka traci możliwość decydowania o swoim losie, a jej wolność osobista zostaje znacznie ograniczona.

Wreszcie wyzysk to według artykułu 388 § 1. Kodeksu cywilnego sytuacja, w której (...) *jedna ze stron, wyzyskując przymusowe położenie, niedołęstwo, niedoświadczenie lub brak dostatecznego rozeznania drugiej strony przyjmuje, albo zastrzega dla siebie lub dla osoby trzeciej świadczenie, którego wartość w chwili zawarcia umowy przewyższa w rażąco stopniu wartość jej własnego świadczenia* (Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 21 czerwca 2024 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy – Kodeks cywilny, 2024). Jednak w szerszym ujęciu wyzysk odnosi się nie tylko do form ekonomicznych, ale także do sytuacji, gdzie słabsze lub zależne jednostki są wykorzystywane w kontekstach społecznych, osobistych czy politycznych, w celu osiągnięcia określonych korzyści. W takim rozumieniu wyzysk obejmuje przypadki, w których osoba jest manipulowana, podporządkowana lub zmuszana do działania na rzecz interesów innych osób, kosztem jej własnych praw, wolności czy godności. Może to dotyczyć zarówno relacji zawodowych, jak i sytuacji rodzinnych czy politycznych.

Zniewolenie uwypukla fundamentalny problem deficytu wolności w europejskich społeczeństwach zaawansowanych technologicznie i ideologicznie.

Konsumpcjonizm

Konsumpcjonizm można zdefiniować jako społeczną i ekonomiczną praktykę nadmiernego gromadzenia i konsumpcji dóbr materialnych (Szczepański, 1981). Poszerzając tę definicję za Zygmuntem Baumanem (2007), należy stwierdzić, że konsumpcyjne dążenie do posiadania dóbr materialnych powoduje, iż stają się one centralnym elementem tożsamości jednostki i zaczynają wyznaczać normy

społeczne oraz kulturowe. Konsumpcjonizm prowadzi do wzrostu znaczenia dóbr konsumpcyjnych w życiu codziennym, przy czym jednostka często postrzega je jako klucz do osiągnięcia szczęścia i sukcesu. Konsumpcjonizm to nie tylko forma działania, ale sposób postrzegania i organizowania życia. To styl życia, który nie tyle polega na zaspokajaniu potrzeb materialnych, ile na wyznaczaniu nowych, coraz bardziej wymagających celów i dążeń, a wartość człowieka jest mierzona stanem posiadania. W tym kontekście konsumpcja już nie służy wyłącznie zaspokajaniu potrzeb, a staje się sposobem na życie. Zjawisko to jest strukturalnie połączone z mechanizmami kontroli społecznej, uzależnieniem psychologicznym oraz zależnością ekonomiczną.

W wymiarze psychologicznym konsumpcjonizm wiąże się z zamierzonym budowaniem poczucia niedostatku, co jest efektem świadomego wzmacniania aspiracji i frustracji. Z jednej strony jednostka jest zachęcana do wyznaczania sobie nowych celów konsumpcyjnych, których realizacja służyć ma poprawie własnego statusu. Z drugiej zaś, ponieważ cele te nigdy nie są ostateczne (wciąż pojawiają się nowe „niezbędne” dobra), człowiek nie jest w stanie osiągnąć trwałego poczucia spełnienia. To z kolei generuje stan permanentnej frustracji, która może wpływać na obniżenie poczucia własnej wartości, a także wywoływać długotrwały stres czy lęk. Reklama, marketing oraz media masowe kreują pragnienie posiadania dóbr jako wyznacznika statusu społecznego i wartości jednostki, zastępując model „być” modelem „mieć”. To wszystko tworzy cykliczny proces, w którym reklama i marketing umiejętnie podsycają aspirację, a ich niespełnienie nasila frustrację i dalsze dążenie do „posiadania”, co z kolei podtrzymuje konsumpcyjny styl życia. W rezultacie jednostki tracą autonomię w definiowaniu własnych potrzeb, stając się elementem narracji proponowanych

przez różnorodne podmioty świata biznesu. Z perspektywy psychologii behawioralnej, zachowania konsumpcyjne przypominają mechanizmy uzależnienia (w skrajnych przypadkach przeradzając się w zakupoholizm), w których pragnienie jest stale wzmacniane, a chwilowa satysfakcja – ulotna, co utrzymuje stan psychicznego zniewolenia (zob. Mróz, 2015; Wrzesień, 2014). Warto też dodać, że wpływ na jednostkowe decyzje konsumenckie jest często nieuświadomiony, co potęguje efektywność mechanizmów manipulacji stosowanych w reklamie.

Jednocześnie współczesne struktury kapitalistyczne wzmacniają ekonomiczną zależność, tworząc ekonomiczne podstawy konsumpcjonistycznego zniewolenia. Ponieważ konsumpcjonizm napędza wzrost gospodarczy, wymaga zwiększenia skali produkcji i usług, co często prowadzi do presji na obniżenie kosztów pracy. W efekcie jednostki są zmuszone do podejmowania zatrudnienia w systemach charakteryzujących się wysokim poziomem eksploatacji – niestabilnych i słabo opłacanych. Natomiast kredyty konsumenckie i karty kredytowe, umożliwiające realizację konsumpcyjnych aspiracji, często stają się narzędziami prowadzącymi do zadłużenia, które ogranicza wolność ekonomiczną jednostek i utrwała ich zależność od instytucji finansowych oraz pracodawców.

W tym kontekście warto przywołać koncepcję Davida Harveya, który wskazuje, że presja konsumpcji – a także takie zjawiska jak globalizacja czy nierówności społeczne – w realiach globalnego kapitalizmu, prowadzą do systematycznego uzależniania jednostek, co umacnia dominację kapitału i pozostawia je w stanie ograniczonej wolności finansowej. Ponadto Harvey podkreśla, że konsumpcjonizm jest napędzany przez kapitalistyczne mechanizmy produkcji i marketingu, które kreują sztuczne potrzeby oraz zachęcają do nadmiernej konsumpcji i w konsekwencji prowadzą

do zwiększania nierówności społecznych, w których dominacja kapitału staje się normą, a jednostki zostają wciągnięte w krąg niekończącego się zadłużenia i eksploatacji (Harvey, 2010).

Konsumpcjonizm ma także istotne konsekwencje społeczne, które pogłębiają wykluczenie i marginalizację jednostek. Zygmunt Bauman krytykuje mechanizmy konsumpcyjnego kapitalizmu, zwracając uwagę, że system ten marginalizuje osoby, które nie mogą uczestniczyć w kulturze konsumpcji, czyniąc je niewidzialnymi w społeczeństwie. Wskazuje także na systematyczny wyzysk pracowników, który wspiera konsumpcyjną dynamikę, tworząc zależności między kapitałem a siłą roboczą. Bauman podkreśla też, że w kontekście pracy niestabilnej i prekarniej pojawiają się nowe formy wykluczonych pracowników, którzy nie mają stabilnego miejsca w społeczeństwie konsumpcyjnym. Uważa, że konsumpcjonizm nie tylko utrzymuje, ale i pogłębia nierówności społeczne, naturalizując wykluczenie społeczne i prowadząc do eskalacji ekonomicznego wyzysku (Bauman, 2004). Obydwaj autorzy, Harvey i Bauman, wspierają tezę, że globalny kapitalizm napędzany konsumpcjonizmem nie tylko rodzi nierówności, ale również utrwała formy współczesnego zniewolenia, które stają się niewidoczną częścią systemu produkcji i dystrybucji dóbr.

Z kolei do kulturowych konsekwencji globalnego konsumpcjonizmu zaliczyć należy wymuszanie globalnej homogenizacji wzorców kulturowych, polegające na narzucaniu oraz adaptacji zachodnich modeli konsumpcji w innych społeczeństwach. Proces ten prowadzi do transformacji tradycyjnych społeczeństw i ich dostosowywania do wymogów współczesnego kapitalizmu. W krajach rozwijających się wiąże się to często z wykorzystaniem taniej siły roboczej oraz zasobów naturalnych do zaspokojenia stale rosnących potrzeb krajów rozwiniętych. Produkcja tanich dóbr odbywa

się często w warunkach przypominających niewolnictwo – z wykorzystaniem pracy dzieci, pracy przymusowej i niskich standardów bezpieczeństwa. Takie praktyki wzmacniają globalne nierówności i pokazują destrukcyjny wpływ konsumpcjonizmu na kraje rozwijające się, czyniąc je ekonomicznie podporządkowanymi gospodarkom państw rozwiniętych (zob. Włodarczyk, 2015).

Współczesne formy zniewolenia, zakorzenione w konsumpcjonizmie, oddziałują w sposób subtelny, lecz wyjątkowo skuteczny. Mechanizmy kontroli nie opierają się na przymusie zewnętrznym, lecz na manipulacji psychologicznej, ekonomicznej i symbolicznej, która prowadzi do dobrowolnego podporządkowania jednostki. Władza nie jest narzucana siłą – działa poprzez kształtowanie pragnień, lęków i poczucia braku, które kierują zachowaniami konsumentów, jednocześnie utrwalając zależność wobec systemu rynkowego i jego wartości (Bourdieu, 1990; Foucault, 1979). Konsumpcjonizm, jako dominujący porządek kulturowy w Europie, przekształca tożsamość w funkcję posiadania i wydajności, samorealizację zaś w proces nieustannej autooptymalizacji i autopromocji. W ten sposób zniewolenie przybiera formę autoeksploatacji – jednostki stają się jednocześnie podmiotami i narzędziami władzy, dobrowolnie realizując cele narzucone przez system. Przymus uczestnictwa w kulturze konsumpcyjnej opiera się na internalizacji norm sukcesu, produktywności i widzialności społecznej, które skutecznie zastępują tradycyjne mechanizmy dyscyplinujące (Han, 2022). Jednocześnie jednostki wciągane są w nieustanny proces samodoskonalenia i porównywania, w efekcie czego popadają w stan trwałej alienacji, tracąc zdolność refleksyjnego wglądu w siebie oraz krytycznego dystansu wobec struktur, które nimi kierują (Bauman, 2004).

Przykłady prac niestabilnych oraz zadłużenia coraz częściej przywoływane w kontekście

prekariatu, a także mechanizmy kontroli jednostek – manipulacja behawioralna, uzależnienie ekonomiczne oraz kulturowe narzucanie wzorców – prowadzą do stanu, w którym osoby mogą nie tylko ograniczać swoją wolność, ale i zdolność do samodzielnego myślenia (zob. Standing, 2011).

Globalny kapitalizm napędzany konsumpcjonizmem tworzy ukryte mechanizmy kontroli, utrwalając nierówności społeczne i eksploatację. Zarówno perspektywa psychologiczna, jak i ekonomiczna oraz społeczna pokazują, że konsumpcjonizm staje się istotnym mechanizmem współczesnych form zniewolenia, szczególnie w kontekście globalnych struktur produkcji i dystrybucji dóbr.

Zadłużenie społeczeństw europejskich

Mechanizmy zadłużenia, choć często postrzegane jako dobrowolne, w rzeczywistości prowadzą do długotrwałej zależności od systemów finansowych kontrolowanych przez instytucje, takie jak banki i organizacje kredytowe. W ujęciu historycznym dług był wykorzystywany jako narzędzie ograniczania wolności jednostek. Współczesne formy zadłużenia nie polegają już na fizycznym przymusie, lecz na ekonomicznej dominacji wynikającej z nierównej relacji między kredytodawcą a dłużnikiem (zob. Kuflński, 2021).

W kontekście zadłużenia społeczeństw europejskich istotne jest wyróżnienie kilku jego wymiarów. Jednym z nich są kredyty konsumpcyjne i hipoteczne, które prowadzą do długoterminowych zobowiązań finansowych, szczególnie niebezpiecznych ze względu na ich wysokość oraz czas trwania, a ich skutki sięgają daleko poza samą sferę ekonomiczną. Kredyty mieszkaniowe, oferowane często na niekorzystnych warunkach, zmuszają osoby do podporządkowania się wymaganiom instytucji finansowych, co w praktyce ogranicza

ich swobodę decyzyjną. W sytuacji zadłużenia bowiem jednostka często traci również zdolność do realizacji planów niezależnych od zobowiązań finansowych, stając się elementem systemu wymuszającego priorytetyzowanie spłaty długu kosztem innych potrzeb (zob. Białek, 2019).

Drugim istotnym wymiarem jest zadłużenie publiczne. Dla wielu europejskich państw wysoki dług publiczny oznacza konieczność wdrażania polityk oszczędnościowych, które są narzucane przez instytucje takie jak Międzynarodowy Fundusz Walutowy (MFW) czy Europejski Bank Centralny (EBC). Polityki te przyczyniają się do pogłębiania nierówności społecznych, dotykając najbardziej wrażliwych klas: niższej i średniej. Z kolei presja kulturowa i konsumpcyjna, wspierana przez neoliberalny system gospodarczy, prowadzi do utrwalania kultury życia na kredyt, a co za tym idzie sprzyja wzmocnieniu zależności od instytucji finansowych (por. Leandro i Botelho, 2022). Cięcia budżetowe w sektorach kluczowych, takich jak edukacja czy ochrona zdrowia, skutkują ograniczeniem dostępu do podstawowych świadczeń. Podporządkowanie polityki państwowej wymaganiom wierzycieli międzynarodowych może prowadzić do utraty suwerenności ekonomicznej i politycznej. Takie sytuacje można było zaobserwować podczas kryzysu zadłużeniowego w strefie euro, szczególnie w Grecji, gdzie wdrażane przez MFW reformy oszczędnościowe prowadziły do masowego bezrobocia i spadku jakości życia.

Warto także zwrócić uwagę na psychologiczne aspekty zadłużenia. Chroniczny stres, poczucie utraty wolności i niepewności dotyczącej przyszłości to tylko niektóre z negatywnych skutków. Badania wskazują, że zadłużenie może prowadzić do zaburzeń psychicznych, takich jak depresja czy stany lękowe. W takim ujęciu długu można doszukiwać się analogii do klasycznych form kontroli mentalnej. Z perspektywy jednostki bowiem

dług funkcjonuje jako narzędzie nieustannego nacisku, podtrzymując świadomość zależności od instytucji finansowych, co w efekcie prowadzi do ograniczenia jej autonomii (Richardson, Elliott, Roberts, 2013).

Systemowe nierówności odgrywają kluczową rolę w tworzeniu spirali zadłużenia. Osoby o niższej zdolności kredytowej zmuszone są zaciągać kredyty na mniej korzystnych warunkach, co prowadzi do permanentnego popadania w długi. Ponadto kryzysy finansowe, takie jak ten z lat 2008–2009, ujawniły, że to zwykli obywatele ponoszą największe koszty tych załamań, podczas gdy instytucje finansowe otrzymują wsparcie w formie pakietów ratunkowych od rządów, co wzmacnia ich uprzywilejowaną pozycję.

Dominujący w Europie kapitalizm kredytowy sprzyja zaciąganiu zobowiązań zarówno przez jednostki, jak i państwa w imię wzrostu gospodarczego. Jednak system ten wzmacnia strukturę zależności od kredytodawców, tworząc relacje podporządkowania. Mechanizmy neoliberalnego systemu gospodarczego propagują kulturę kredytu, gdzie życie „na kredyt” staje się normą. Reklama i marketing kreują obraz konsumpcji jako konieczności, skutecznie marginalizując alternatywne style życia. System kredytowy, który początkowo miał być przede wszystkim narzędziem rozwoju, coraz częściej staje się mechanizmem kontroli i eksploatacji, zwłaszcza, gdy dług przekracza zdolności spłaty i prowadzi do spirali zadłużenia, wymusza życie „na kredyt” lub narusza podstawowe prawa i wolności, przyczyniając się do sytuacji, w których ludzie tracą możliwość korzystania z podstawowych świadczeń. Mechanizmy kontroli oparte na zadłużeniu są subtelne, ale skuteczne: wykorzystują zależność ekonomiczną, presję kulturową i psychologiczną, aby utrzymać jednostki i państwa w stanie podporządkowania. Dlatego można uznać, że zadłużenie społeczeństw europejskich, choć instytucjonalnie usprawiedliwione,

w znacznym stopniu funkcjonuje jako współczesne narzędzie zniewolenia, uzależniając zarówno jednostki, jak i całe państwa od instytucji finansowych, ograniczając ich autonomię i suwerenność.

Technologie informatyczne

Pierwotnym celem technologii informatycznych było wspieranie rozwoju, zwiększanie efektywności oraz poprawa jakości życia jednostek i organizacji. Z biegiem czasu jednak technologie te przekształciły się w narzędzia sprawowania subtelnej władzy, a platformy cyfrowe, media społecznościowe i urządzenia mobilne zostały zaprojektowane w sposób maksymalizujący zaangażowanie użytkowników, często kosztem ich wolności decyzyjnej. Mechanizmy, takie jak algorytmy rekomendacyjne czy personalizacja treści sprzyjają stopniowej utracie kontroli nad uwagą, które w określonych warunkach tworzą struktury dominacji przypominające systemy zniewolenia (por. Helberger, 2019).

Uzależnienie od technologii cyfrowych, określane jako „niewolnictwo uwagi”, opiera się na neuropsychologicznych mechanizmach wzmocnienia pozytywnego, gdzie elementy, takie jak lajki, powiadomienia czy treści viralowe aktywują w mózgu układ nagrody, co prowadzi do kompulsywnych, powtarzalnych zachowań. Ten model wykorzystuje podatność ludzkiego mózgu na bodźce pozytywne w celu podtrzymania uwagi użytkownika i zwiększenia jego aktywności na danej platformie (Lembke, 2021). Intensywne korzystanie z platform cyfrowych może prowadzić do uzależnienia, nawet jeśli użytkownicy są świadomi negatywnego wpływu takich działań na ich zdrowie psychiczne i relacje społeczne (Seo, Jeong, Choi, Kwon, Park, Kim, 2020). To uzależnienie sprawia, że jednostki tracą zdolność efektywnego zarządzania swoim czasem i trudniej podejmują świadome decyzje (Jakima i Mosiolek, 2022).

Współczesne technologie informatyczne odgrywają kluczową rolę w funkcjonowaniu społeczeństw, kontrolując dostęp do informacji, relacji społecznych i podstawowych usług publicznych. W konsekwencji uzależnienie od tych technologii pogłębia zależność ekonomiczną i kulturową jednostek od korporacji cyfrowych (Śledziwska i Włoch, 2020). Firmy, takie jak Google, Meta czy Amazon czerpią ogromne zyski z eksploatacji danych osobowych oraz komercjalizacji aktywności online. Eksploatacja danych osobowych jest w tym przypadku jednym z kluczowych elementów cyfrowego zniewolenia. Interakcje użytkowników na platformach cyfrowych generują dane, które są wykorzystywane do udoskonalania algorytmów (w tym manipulacyjnych) lub sprzedawane innym podmiotom. Taki system samonapędzającej się eksploatacji sprawia, że jednostki stają się nie tylko źródłem danych, ale także obiektami manipulacji behawioralnej, co wzmacnia ich strukturalną zależność od systemów cyfrowych (Zard, 2024).

System ten przypomina historyczne formy zniewolenia ekonomicznego, gdzie kluczowym celem było maksymalne wykorzystanie zasobów w celu generowania zysków. Różnica polega na tym, że w przypadku technologii cyfrowych jednostka, ulegając komodyfikacji (por. Anderson, 1995), staje się towarem i środkiem wymiany poprzez swoje dane osobowe, interakcje oraz czas, który spędza w cyfrowych przestrzeniach, angażując swoją uwagę w różne aktywności online. Tym samym wytwarza się nowy model zależności, w którym władza jest skoncentrowana w rękach niewielkiej grupy korporacji technologicznych.

Ponadto rozwój systemów nadzoru, takich jak monitoring lokalizacji czy analiza aktywności online, przyczynia się do modyfikacji istniejących form kontroli społecznej. Tego typu technologie sprawiają, że prywatność przestaje być podstawowym prawem, a staje się przywilejem dostępnym jedynie dla nielicznych.

Totalna transparentność wdrażana przez te systemy pogłębia uzależnienie jednostek od struktur technologicznych, co prowadzi do powstania cyfrowego panoptikonu, w którym każda ich aktywność jest monitorowana i kontrolowana (Falk, 2018; Wrzesień, 2021).

Chociaż technologie informatyczne nie stosują fizycznego przymusu, ich struktury dominacji mają liczne cechy wspólne z klasycznymi systemami podporządkowania. W obu przypadkach jednostki są traktowane jak zasoby – w przeszłości będąc siłą roboczą, obecnie generatorami danych i uwagi. Oba systemy ograniczają zdolność do samodzielnego podejmowania decyzji. Cyfrowe uzależnienie opiera się na subtelnym przymusie wywieranym przez algorytmy oraz mechanizmy manipulacyjne, które zmuszają użytkowników do podejmowania określonych działań kierując ich zachowaniami w sposób niemal niezauważalny (Zuboff, 2019).

Technologie cyfrowe, choć pierwotnie miały sprzyjać rozwojowi i poprawie jakości życia, stały się narzędziami dominacji o wysoce systemowym charakterze. Manipulacja uwagą, eksploatacja danych osobowych oraz rozwój systemów nadzoru tworzą strukturę, która przypomina historyczne formy zniewolenia, ograniczając wolność i autonomię jednostek.

Presja ideologiczna

Termin „presja ideologiczna” (*ideological pressure*) najczęściej pojawia się w dyskursie publicystycznym, jednak w sensie analitycznym odnosi się do wpływu, jaki określony system przekonań, wartości lub idei wywiera na jednostki i zbiorowości, zmuszając je do dostosowania się do dominujących narracji. Zjawisko to staje się coraz bardziej widoczne w działalności europejskich instytucji politycznych, mediów i organizacji kulturalnych, które wykorzystują je jako narzędzie kształtowania opinii publicznej oraz promowania rekomendowanych norm i wzorców społecznych.

Nasilenie presji ideologicznej może prowadzić do ograniczenia pluralizmu myśli i zawężenia granic dyskursu publicznego, co sprzyja polaryzacji społecznej i utrudnia swobodną debatę. Zygmunt Bauman zauważa, że w warunkach globalizacji i niepewności współczesnego świata jednostki coraz częściej poszukują stabilności poprzez identyfikację z jednolitymi systemami wartości i opinii. Proces ten prowadzi do tworzenia „moralnych enklaw”, w których odmienność zostaje postrzegana jako zagrożenie dla spójności wspólnoty. W rezultacie pluralizm ulega erozji, a przestrzeń publiczna przestaje być miejscem dialogu, stając się polem walki o dominację narracyjną (Bauman, 2006).

Współczesne ideologie, narzucając określone ramy interpretacyjne i językowe, ograniczają możliwość przedstawiania alternatywnych stanowisk. W efekcie jednostki i całe społeczności, obawiając się ostracyzmu społecznego lub innych sankcji, internalizują obowiązujące dogmaty, co prowadzi do ich symbolicznego podporządkowania. W tym ujęciu presję ideologiczną można interpretować jako formę zniewolenia symbolicznego, w której kontrola nad myśleniem i ekspresją nie jest narzucana przemocą, lecz realizuje się poprzez język, normy i struktury dyskursu (Bourdieu, 1990; Foucault, 1979).

Wspierana przez mechanizmy komunikacji masowej i media cyfrowe, presja ideologiczna przybiera dziś formy zintegrowane z narzędziami cyfrowymi. Algorytmy i systemy rekomendacyjne kształtują dostępność i widoczność informacji, promując treści zgodne z dominującymi przekazami politycznymi, ekonomicznymi lub ideologicznymi, jednocześnie marginalizując alternatywne perspektywy. W ujęciu Shoshany Zuboff współczesne technologie nie tylko pośredniczą w dostępie do informacji, ale stają się narzędziami ekstrakcji i komercjalizacji ludzkich doświadczeń. Dane generowane przez użytkowników

wykorzystywane są do przewidywania i kształtowania ich zachowań, co prowadzi do subtelnej formy kontroli poznawczej i emocjonalnej. W ten sposób logika kapitalizmu nadzoru nie tylko przekształca wolność wyboru w mechanizm sterowania, lecz także wzmacnia presję ideologiczną, która utrzuca określone wzorce myślenia i konsumpcji, prowadząc do zniewolenia poznawczego i decyzyjnego – jednostki podejmują decyzje w ramach algorytmicznie zaprojektowanych ścieżek działania, uznając je za własne (Zuboff, 2019). W rezultacie jednostki znajdują się w stanie strukturalnego podporządkowania, w którym autonomia poznawcza i decyzyjna staje się w dużej mierze iluzoryczna (zob. Bocian, Gonidis, Everett, 2024; Zmigrod, 2022).

Jednym z kluczowych narzędzi wywierania tego rodzaju nacisku są mechanizmy cenzury formalnej i nieformalnej, wykorzystywane przez media oraz platformy cyfrowe. Algorytmy stosowane przez te platformy ukierunkowują uwagę użytkowników na treści wspierające dominujące grupy i narracje, co skutecznie tłumi różnorodność myśli. Obawiając się ostracyzmu, utraty pracy czy publicznej stygmatyzacji, jednostki niejednokrotnie poddają się autocenzurze, co dodatkowo ogranicza wolność wypowiedzi i pogłębia proces wewnętrznego zniewolenia. W duchu koncepcji Byung-Chula Hana zjawisko to można interpretować jako formę presji ideologicznej, która przenika do wnętrza jednostki, skłaniając ją do samodyscypliny i autoeksploatacji w imię zgodności z dominującymi normami produktywności i sukcesu, a tym samym prowadząc do wewnętrznego zniewolenia (Han, 2022).

Rozwijając powyższy wywód i opierając się na teorii hegemonii kulturowej Antonio Gramsciego (1971), można zauważyć, że presja ideologiczna prowadzi do internalizacji wartości propagowanych przez dominujące grupy, co skutkuje utratą autonomii intelektualnej

jednostki. Współtworząc różnorodne formy zbiorowego życia, ludzie często przekonani są, że podejmują autonomiczne decyzje, podczas gdy ich postawy i działania w rzeczywistości kształtowane są przez dominującą ideologię. Elity polityczne, ekonomiczne i kulturalne narzucają swoje wartości i normy, które zostają uznane jako naturalne i oczywiste przez większość społeczeństwa. Hegemonia nie jest utrzymywana jedynie przez grupy sprawujące kontrolę, ale także dzięki szerokiemu społecznemu przyzwoleniu i „zgodzie” niższych warstw społecznych. Społeczeństwo, nawet jeśli nie ma bezpośredniego wpływu na procesy władzy, nieświadomie wspiera dominującą ideologię, ponieważ jest ona przedstawiana jako jedyny możliwy porządek społeczny (Gramsci, 1971).

Współcześnie przykładami presji ideologicznej są dominujące narracje dotyczące kultury konsumpcyjnego kapitalizmu czy promocji neoliberalizmu, które wywierają subtelny, ale skuteczny wpływ poprzez kulturę popularną, system edukacyjny i media (por. Barber, 2009; Mączyńska, 2014; Sau, 2022). Ponadto w pewnych środowiskach, głównie o orientacji narodowo-konserwatywnej – partiach i organizacjach politycznych, organizacjach pozarządowych oraz think-tankach – elementy presji ideologicznej dostrzegane są w polityce tożsamościowej Unii Europejskiej. Podstawowym założeniem tej polityki jest tworzenie przestrzeni, w której różnorodność jest szanowana, a wszystkie osoby czują się częścią wspólnoty europejskiej, z pełnym poszanowaniem ich indywidualnych tożsamości. Wiąże się z propagowaniem wzorów zachowań, promowaniem i ochroną tożsamości obywateli i narodów w kontekście integracji europejskiej (zob. Checkel i Katzenstein, 2009; Wietoszek, 2018). Krytycy twierdzą jednak, że promowanie określonych wartości, takich jak na przykład równość rasowa i etniczna, parytet płci, prawa mniejszości, w tym seksualnych, może

prowadzić do naruszenia tradycyjnych norm i przekonań. Wskazują też, że wbrew założeniom polityki tożsamościowej, jej wdrażanie niesie za sobą ryzyko marginalizacji lokalnych tradycji, wierzeń oraz praktyk i w związku z tym, sprzeciwiają się kształtowaniu, w ich opinii, jednej, opartej na liberalizmie, unijnej tożsamości. Argumentują, że zanik różnorodności kulturowej pogłębia konflikty między społecznościami, które czują się wykluczone przez dominujące standardy, a globalizacja norm i wartości staje się formą „subtelnej przynusy” prowadzącego do erozji lokalnych tożsamości, zbliżając ten proces do formy strukturalnego zniewolenia kulturowego (zob. Theisen, 2009).

Równolegle jednak kreowanie obrazu „wroga/wrogów”, budowanie społecznej presji poprzez narracje ideologiczne i tworzenie wspólnoty na bazie dychotomii „my vs. oni” dostrzegane jest i precyzyjnie diagnozowane w narracjach Nowej Prawicy, rozwijającej spójną (też socjologiczną) krytykę neoliberalizmu i globalizacji (zob. Abrahamsen, Drolet, Ghéciau, Narita, Vucetic, Williams, 2020; Enyedi i Stanley, 2025; Schilk, 2025; Coman, Paulis, Puleo, Trino, 2025; Drolet i Williams, 2025; Giudici, Gruber, Schnell, Pultar, 2024).

Kolejnym przykładem współczesnej presji ideologicznej jest zjawisko kultury anulowania (*cancel culture*), które w szczególności obecne jest w mediach społecznościowych. Kultura anulowania to mechanizm społecznej kontroli, polegający na wykluczaniu jednostek lub grup z życia publicznego w odpowiedzi na ich działania, które są postrzegane jako niezgodne z dominującymi narracjami. Choć reakcje te mogą dotyczyć rzeczywistych naruszeń norm społecznych, coraz częściej wykluczenie staje się narzędziem tłumienia alternatywnych poglądów i utrwalania jednolitego dyskursu publicznego. Przejawia się to między innymi w publicznej stygmatyzacji, co może prowadzić do utraty pracy, pozycji społecznej czy dostępu do platform komunikacyjnych. Zjawisko

to można postrzegać jako formę przemocy symbolicznej i dyscyplinującej, w której społeczność, działając w ramach uznawanych norm moralnych i społecznych, reprodukuje mechanizmy kontroli i wykluczenia. Władza nie jest tu narzucana instytucjonalnie, lecz rozproszona i uwewnętrzniona – realizuje się poprzez język, normy i praktyki komunikacyjne, które określają, co wolno myśleć i mówić (Foucault, 1979). W tym sensie kultura anulowania stanowi przykład symbolicznego zniewolenia, w którym przymus konformizmu i autocenzury zostaje zinternalizowany jako warunek społecznej akceptacji (Anikin i Ivanova, 2024).

Presja ideologiczna, choć pozbawiona elementu fizycznego przymusu, opiera się na zróżnicowanych społecznych i psychologicznych mechanizmach wywierania wpływu, które mogą skutecznie tłumić samodzielność intelektualną i wolność wyrażania poglądów. Analizy naukowe wskazują, że narzucanie ideologicznych narracji i norm społecznych, sprzecznych z indywidualnymi wartościami, może prowadzić do wewnętrznych konfliktów, które destabilizują życie osobiste i ograniczają zdolność jednostki do niezależnego myślenia, pełniąc funkcje podobne do zniewolenia psychicznego (por. Asch, 1951; Festinger, 2007). Oczywiście jest, że sformułowanie „niewolnictwo mentalne” należy uznać za metaforę, jednak biorąc pod uwagę mechanizmy oraz konsekwencje oddziaływania presji ideologicznej, wnioskowanie przez analogię może być tutaj w pełni uzasadnione.

Podsumowanie

Zniewolenie we współczesnej Europie przejawia się poprzez złożony mechanizm łączący cztery kluczowe obszary: kontrolę strukturalną, manipulację i kontrolę kognitywną, ekonomiczne podporządkowanie oraz presję ideologiczną. Czynniki te współdziałają, tworząc system, w którym jednostki mogą znajdować

się w stanie permanentnego podporządkowania, nie dostrzegając ukrytej natury dominacji. Choć zniewolenie nie dotyczy wszystkich Europejczyków w jednakowym stopniu, stanowi istotny problem społeczny i systemowy, wymagający głębokiej refleksji.

Kontrola strukturalna jest fundamentem tego mechanizmu. Obejmuje ona wszelkie systemy i instytucje, które regulują życie jednostki – od ekonomicznych (np. zadłużenie, kontrola rynków pracy) po technologiczne (np. nadzór systemów monitoringu, w tym GPS, czy algorytmy decydujące o dostępie do informacji), a także struktury społeczne, utrzymujące nierówności, ograniczające mobilność społeczną i ekonomiczną oraz osłabiające zdolność jednostek do zmiany swojej sytuacji.

W przypadku konsumpcjonizmu algorytmy i mechanizmy rynkowe kierują jednostki ku określonym wzorcom zakupowym, tworząc iluzję wyboru. Zadłużenie stanowi szczególny przejaw tej kontroli – istniejący system kredytowy i konieczność spłaty zobowiązań ekonomicznych wymuszają na jednostkach podporządkowanie się często niekorzystnym warunkom na rynku pracy, takim jak niskie płace, brak stabilności zatrudnienia czy ograniczone możliwości awansu. W aspekcie technologii informatycznych natomiast kluczową rolę odgrywa cyfrowy nadzór i filtrowanie treści, co ma wpływ na dostęp do informacji i kształtuje świadomość społeczną.

Manipulacja i kontrola kognitywna (zob. Benedict, 2019) uzupełniają ten proces poprzez subtelny wpływ na sposób myślenia oraz reakcje na określone informacje. Celem manipulacji kognitywnej jest zazwyczaj skłonienie osoby do przyjęcia określonego punktu widzenia, działania lub decyzji, które mogą być sprzeczne z jej własnymi interesami, wartościami czy przekonaniami. Natomiast kontrola kognitywna odnosi się w tym przypadku do technik stosowanych, aby ten cel osiągnąć. Dzięki ideologii, reklamom, mediom

i technologiom cyfrowym jednostki podejmują określone decyzje, przekonane, że ich wybory są autonomiczne. Konsumpcjonizm, wspierany przez reklamy i spersonalizowane treści, tworzy wrażenie, że szczęście i status społeczny zależą od nabywania określonych dóbr. Natomiast w kontekście technologii informatycznych manipulacja ta przejawia się w sposobie, w jaki algorytmy kształtują naszą percepcję świata, wzmacniając określone narracje i wartości. W efekcie jednostki akceptują system dominacji, nie dostrzegając mechanizmów, które nimi rządzą.

Ekonomiczne podporządkowanie to kolejny kluczowy element mechanizmu zniewolenia. Zadłużenie, strukturalne nierówności ekonomiczne oraz niekorzystne warunki pracy sprawiają, że jednostki są zmuszone do podporządkowania się mechanizmom gospodarczym. Osoby pozbawione dostępu do zasobów i szans na poprawę swojej sytuacji są skazane na życie w ciągłej zależności od systemów finansowych i rynków pracy. System kredytowy oraz konieczność utrzymania określonego standardu życia ograniczają ich wolność wyboru, narzucając im działanie w ramach ustalonych struktur. W kontekście konsumpcjonizmu szczególną rolę odgrywa presja na nabywanie dóbr i usług na kredyt, co prowadzi do długoterminowego uzależnienia ekonomicznego. Te mechanizmy są potęgowane przez globalne struktury finansowe, które kontrolują dostęp do kapitału oraz warunki jego pozyskiwania.

Wreszcie presja ideologiczna stanowi podstawę dla legitymizacji wszystkich powyższych mechanizmów. Ideologia kształtuje normy społeczne i wartości, sprawiając, że jednostki postrzegają istniejący porządek jako naturalny. W przypadku konsumpcjonizmu kreowane są wzorce dobrobytu i sukcesu, które promują określony styl życia jako pożądany i nieunikniony. W aspekcie technologii informatycznych ideologia ta przejawia się w dominujących

narracjach na temat neutralności technologii, choć w rzeczywistości narzędzia cyfrowe są nośnikami określonych wartości i mechanizmów kontroli. Dzięki temu dominacja jest postrzegana jako zgodna z porządkiem społecznym, a jej kwestionowanie jako nieuzasadnione.

Wszystkie powyższe mechanizmy, działając w synergii, tworzą system, w którym zniewolenie staje się nie tylko skutkiem zewnętrznej dominacji, ale także wewnętrznie uzasadnionym stanem rzeczy. Każdy z tych obszarów oddziałuje na jednostkę w sposób subtelny i zintegrowany, sprawiając, że podporządkowanie jest postrzegane jako norma, a nie wynik zewnętrznej przemocy.

Kończąc rozważania, należy stwierdzić, że wciąż istnieje przestrzeń do rozszerzenia autonomii jednostki, choć jest ona ograniczana przez struktury ekonomiczne, technologiczne, społeczne i kulturowe, co sprawia, że refleksja nad zjawiskiem zniewolenia staje się niezbędnym elementem współczesnej debaty publicznej oraz naukowej. 📖

Witold Wrzesień – socjolog, dr hab., profesor uczelni Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, kierownik Zakładu Socjologii Cywilizacji Wydziału Socjologii UAM. Jego podstawowe zainteresowania badawcze to socjologia młodzieży, kultura młodzieżowa, pokolenie, procesy socjalizacji i kontroli społecznej, świat życia codziennego. Autor czterech książek i wielu artykułów na temat relacji międzypokoleniowych, zmieniających się cech grup pokoleniowych w Polsce i na świecie, specyfiki systemu społecznej kontroli, anomii i procesów socjalizacji, subkultur i osobliwości przemian współczesności.

Afiliacja

Wydział Socjologii UAM

ul. Szamarzewskiego 89, budynek C

60-568 Poznań

E-mail: wrzesien@amu.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4886-6351>

Bibliografia

- Abrahamsen, R., Drolet, J.-F., Gheciu, A., Narita, K., Vucetic, S., Williams, M. (2020). Confronting the International Political Sociology of the New Right. *International Political Sociology*, 14(1), 94–107. DOI:10.1093/ips/olaa001
- Anderson, E. (1995). *Value in Ethics and Economics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Anikin, D. A., Ivanova, D. D. (2024). “So the Last Will Be First”: Cancel Culture as an Instrument of Symbolic Policy. *Changing Societies & Personalities*, 8(4), 847–860. DOI:10.15826/csp.2024.8.4.302
- Asch, S.E. (1951). Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgments. W: H. Guetzkow, H. (red.), *Groups, leadership and men; research in human relations* (s. 177–190). Pittsburgh: Carnegie Press.
- Barber, B. R. (2008). *Skonsumowani. Jak rynek psuje dzieci, infantylizuje dorosłych i polityka obywateli*. Warszawa: Muza SA.
- Bauman, Z. (2004). *Work, Consumerism and the New Poor*. Maidenhead: Open University Press.
- Bauman, Z. (2004). *Życie na przemiał*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Bauman, Z. (2006). *Globalizacja: I co z tego dla ludzi wynika*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Bauman, Z. (2007). *Consuming Life*. Cambridge: Polity.
- Bauman, Z. (2009). *Nowoczesność i Zagłada*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Benedict, E. (2019). *Manipulation: Techniques in Dark Psychology, Influencing People with Persuasion, Nlp, and Mind Control*. Bend: Lee Digital Ltd. Liability Company.
- Białek, J. (2019). *Czas niewolników. Jak świat stał się własnością kilku korporacji*. Bielany Wrocławskie: Wydawnictwo Wektory.
- Bocian, K., Gonidis, L., Everett, J. A. C. (2024). Moral conformity in a digital world: Human and non-human agents as a source of social pressure for judgments of moral character. *PLOS ONE*, 19(2). DOI:10.1371/journal.pone.0298293
- Bourdieu, P. (1990). *Reproduction in education, society, and culture*. London: Sage Publications.
- Checkel, J.T., Katzenstein, P.J. (2009). *European Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coman, R., Paulis, E., Puleo, L., Trino, N. (2025). Building and legitimizing an illiberal transnational field: illiberal think tanks’ struggle for cultural hegemony in Poland and Hungary. *European Political Science*. DOI:10.1057/s41304-025-00544-6
- Drolet, J.-F., & Williams, M. C. (2025). International relations and the revolutionary geopolitics of the European New Right. *European Journal of International Relations*. DOI:10.1177/13540661251327108
- European Parliament: Directorate-General for External Policies of the Union, Scarpa, S. (2018). *Contemporary forms of slavery*. Publications Office. Pobrane z: <https://data.europa.eu/doi/10.2861/976594>
- Enyedi, Z., Stanley, B. (2025). Farewell to the liberal consensus: the intellectualisation of political projects in Poland and Hungary. *European Political Science*. DOI:10.1057/s41304-025-00542-8
- Falk, Ł. (2018). Rzeczywistość cyfrowego panoptikonu – społeczeństwo cichego przyzwolenia. W: M. Porzeżyński, A. Borcuch (red.), *Bezpieczeństwo w Erze Społeczeństwa Informacyjnego. Wyzwania w Sferach Kultury, Marketingu i Gospodarki* (s. 37–51). Kielce: Laboratorium Wiedzy Artur Borcuch.
- Festinger, L. (2007). *Teoria dysonansu poznawczego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Foucault, M. (1979). *Discipline and Punish: Birth of the Prison*. Penguin Books, Limited.
- Galtung, J. (1969). Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167–191. DOI:10.1177/002234336900600301
- Giudici, A., Gruber, O., Schnell, P., Pultar, A. (2024). Far-right parties and the politics of education in Europe. *Journal of Contemporary European Studies*, 1–14. DOI:10.1080/14782804.2024.2352518
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the Prison Notebooks*. New York: Lawrence and Wishart.
- Han, B.-C. (2022). *Społeczeństwo zmęczenia i inne eseje*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press. DOI:10.1093/oso/9780199283262.001.0001
- Harvey, D. (2010). *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*. London: Profile Books.
- Helberger, N. (2019). On the Democratic Role of News Recommenders. *Digital Journalism*, 7(8), 993–1012. DOI:10.1080/21670811.2019.1623700
- Jakima, S. i Mosiołek, A. (red.). (2022). *Zaburzenia behawioralne i zaburzenia nawyków*. Warszawa: Krajowe Centrum Przeciwdziałania Uzależnieniom.
- Kuflński, M. (2021). Zniewolenie i dług. Studium porównawcze z cywilizacyjnej ciągłości. *Cywilizacja i Polityka*, 19, 235–253.
- Leandro, J. C., Botelho, D. (2022). Consumer over-indebtedness: A review and future research agenda. *Journal of Business Research*, 145(4), 535–551. DOI:10.1016/j.jbusres.
- Lembke, A. (2022). *Dopamine Nation: Finding Balance in the Age of Indulgence*. London: Headline Publishing Group.
- Mączyńska, E. (2014). Anomia – jej przyczyny i ekonomiczne następstwa. W: S. Drzyżdżyk, M. Gilski (red.) *Oblicza mądrości. Z czego wyrastamy, ku czemu zmierzamy* (s. 77–106). Kraków: Wydawnictwo Scriptum.
- Morozov, E. (2013). *To Save Everything, Click Here: The Folly of Technological Solutionism*. PublicAffairs.
- Mróz, B. (2015). Wszystko na sprzedaż? Pułapki i manowce konsumpcjonizmu. *Psychologia Ekonomiczna*, (7), 25–36. DOI:10.15678/pjoep.2015.07.02
- Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 7 grudnia 2023 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy – Kodeks karny, Obwieszczenie nr Dziennik Ustaw 2024 poz. 17 (2023) (Polska). Pobrane z: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20240000017>
- Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 21 czerwca 2024 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy – Kodeks cywilny, Obwieszczenie nr Dziennik Ustaw 2024 poz. 1061 (2024) (Polska). Pobrane z: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20240001061>
- Richardson, T., Elliott, P., Roberts, R. (2013). The relationship between personal unsecured debt and mental and physical health: A systematic review and meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 33(8), 1148–1162. DOI:10.1016/j.cpr.2013.08.009
- Sau, A. (2022). Ideology: what it is and what it does ... and doesn't do. Pobrane z: <https://www.oxfordhousersearch.com/ideology-what-it-is-and-what-it-does-and-doesnt-do/>
- Sassen, S. (2017). *Expulsions: Brutality and Complexity in the Global Economy*. Harvard University Press.
- Schilk, F. (2025). The Metapolitics of Crises: How the New Right Weaponises Narratives to Mainstream Far-Right Ideology. *International Journal of Politics, Culture, and Society*. DOI:10.1007/s10767-025-09519-3
- Seo, H. S., Jeong, E. K., Choi, S., Kwon, Y., Park, H. J., Kim, I. (2020). Changes of Neurotransmitters in Youth with Internet and Smartphone Addiction: A Comparison with Healthy Controls and Changes after Cognitive Behavioral Therapy. *American Journal of Neuroradiology*, 41(7), 1293–1301. DOI:10.3174/ajnr.a6632
- Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic.
- Szczepański, J. (1981). *Konsumpcja, a rozwój człowieka. Wstęp do antropologicznej teorii konsumpcji*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Śledziwska, K., Włoch, R. (2020). *Gospodarka cyfrowa. Jak nowe technologie zmieniają świat*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Theisen, H. (2009). European values and globalization. *Santalka*, 17(1), 4–11.
- Wietoszek, R. (2018). Ideologiczne narracje tożsamościowe w mediach – wymiar informacyjny i konsekwencje ekonomiczne. *Media Biznes Kultura*, 1(4), 53–69.
- Włodarczyk, K. (2015). Polscy konsumenci wobec globalizacji konsumpcji, *Zeszyty Naukowe SGGW – Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 111, 177–191.
- Wrzesień, W. (2014). Modyfikacje wzorów socjalizacyjnych w rodzinie w czasach nałogowych

konsumentów. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 76(3), 261-280. DOI:10.14746/rpeis.2014.76.3.18

Wrzesień, W. (2021). Pokoleniowość w świecie smartfonów, algorytmizacji i sztucznej inteligencji. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 83(3), 301-317. DOI:10.14746/rpeis.2021.83.3.20

Zard, L. (2024). Consumer Manipulation via Online Behavioral Advertising. Pobrane z: <https://arxiv.org/abs/2401.00205>

Zmigrod, L. (2022). A Psychology of Ideology: Unpacking the Psychological Structure of Ideological Thinking. *Perspectives on Psychological Science*, 17(4), 1072-1092. DOI:10.1177/17456916211044140

Zuboff, S. (2019). *Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. PublicAffairs.

Kwestie dotyczące etyki wydawniczej

Funding information: Not applicable.

Conflict of interests: None.

Ethical considerations: The Author assures of no violations of publication ethics and takes full responsibility for the content of the publication.

Declaration regarding the use of GAI tools: Not used.

Free-not free. Faces of enslavement in contemporary Europe

Abstract

Despite the decline of historical, institutional forms of slavery, contemporary slavery remains one of the key challenges of European societies in the 21st century. Human trafficking, forced labour, child exploitation, and forced prostitution are striking examples of violations of human freedom. At the same time, alongside these undisputed and widely documented forms of slavery in the literature on the subject, other – non-obvious and hidden – manifestations of enslavement are developing and gaining momentum. The author argues that although this position is not common in public and scientific discourse, consumerism, debt, dependence on information technology, and the influence of ideological pressure can have a destructive impact on human life and that these phenomena can be considered in terms of subordination and limitation of individual autonomy. In this context, the article also raises the question of the ethical limits of progress in the modern world.

Keywords: enslavement, slavery, exploitation, consumerism, debt, digital revolution, ideology.